

بررسی تطبیقی جهت‌گیری شبستان در مساجد سنتی و معاصر

حمیدرضا صارمی^۱، سحر خدابخش^{۲*}، متین خلاق دوست^۳

^۱ استادیار گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران

^۲ آموزشکده فنی و حرفه‌ای سما، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرمانشاه، کرمانشاه، ایران

^۳ مدرس گروه معماری، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۶/۱۰

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۱/۱۸

چکیده

شبستان به عنوان شاخص‌ترین عنصر معماری در مساجد سنتی می‌باشد که به لحاظ ساختاری و کالبدی از جایگاه مهمی برخوردار بوده است. ولی با گذشت زمان در معماری مساجد معاصر تغییرات مشهودی در ساختار و سازمان فضایی آن بوجود آمده است. از این رو هدف اصلی این مقاله بررسی اهمیت جهت‌گیری و سلسله مراتب فضایی شبستان در طراحی مساجد ایرانی - اسلامی است و در نظر دارد با شناخت نظام اندیشه و زیرساخت‌های تفکر معماران مساجد ایرانی - اسلامی به مطالعه تطبیقی جایگاه و جهت‌گیری شبستان در معماری مساجد سنتی (دوره صفوی اصفهان) و مساجد معاصر (تهران) بپردازد. نمونه مورد بررسی پنج مسجد دوره صفوی شهر اصفهان و پنج مسجد معاصر شهر تهران می‌باشد که ضمن برداشت موقعیت مکانی، از نظر هندسه و چیدمان فضای داخلی و جهت ورود به بنا تا قرارگیری در جهت محور قبله مورد تجزیه و تحلیل ساختاری قرار گرفته‌اند. روش تحقیق در این پژوهش، از نوع تفسیر تاریخی و توصیفی - تحلیلی می‌باشد که با استفاده از تدابیری چون پیمایش میدانی و جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای با مطالعه اسناد سخت و نرم به بررسی شواهد پرداخته و تحولات فضایی شبستان در مساجد سنتی شهر اصفهان و مساجد معاصر شهر تهران استخراج و با ترسیم نمودارها به صورت تطبیقی بررسی شده‌اند. نتایج پژوهش حاصل از بررسی تطبیقی مساجد سنتی و معاصر و تحلیل نقاط قوت و ضعف هر یک از مساجد در طراحی شبستان بیانگر این موضوع است که در طراحی مساجد معاصر شهر تهران به جهت‌گیری شبستان توجه چندانی نشده و بدون تعریف درست از آن، شبستان‌ها به نمازخانه‌ای بدل شده‌اند که فاقد اصول خلاقیت و مفهوم‌گرایی و وحدت در عین کثرت می‌باشند.

واژگان کلیدی: جهت‌گیری شبستان، تحولات فضایی مساجد، مساجد صفوی اصفهان، مساجد معاصر تهران.

* E-Mail: sahar.khodabakhshi@hotmail.com

روش پژوهش از نوع تفسیر تاریخی و توصیفی-تحلیلی است. روش جمع آوری اطلاعات از نوع کتابخانه‌ای و مطالعات تاریخی و نیز مطالعه میدانی با مشاهده مساجد سنتی شهر اصفهان و در انتها با ترسیم شابلون‌های تحلیلی است. برای این منظور پنج مسجد دوره صفوی شهر اصفهان و پنج مسجد معاصر شهر تهران ضمن برداشت موقعیت مکانی، از نظر هندسه و چیدمان فضای داخلی و جهت ورود به بنا تا قرارگیری در جهت محور قبله مورد تجزیه و تحلیل ساختاری قرار گرفته‌اند.

مباحث نظری

بررسی هندسه و روان‌شناسی ادراک فضا در معماری اسلامی هنری‌مارتین انواع مساجد را بر پایه نوع نقشه آن‌ها به سه دسته تقسیم‌بندی می‌کند:

۱. مسجد با سقف صاف و نقشه مستطیل شکل در سبک عربی
۲. مساجد گنبددار با نقشه چهارایوانی
۳. مساجد با چند گنبد در سبک عثمانی (Arnheim, 1988)، استاد کریم پیرنیا نمونه مسجد به سبک عربی را نمی‌پذیرد و این شیوه را بر گرفته از گذشته معماری ایرانی می‌داند. اما در یک دسته‌بندی کلی‌تر می‌توان انواع مساجد را در سرتاسر جهان اسلام با چهارالگوی اصلی مورد شناسایی قرار داد:

۱. مسجد با شبستان ستون‌دار: این الگو همان است که سبک عربی نامیده شده و الگوی آن مسجد پیامبر(ص) است.
۲. مسجد با شبستان ایوان‌دار (تک ایوانه، دو ایوانه و چهارایوانه): ایوان فضایی سرپوشیده است که از یک یا دو یا سه سو به بیرون راه دارد و باز است. خاستگاه ایوان از سرزمین‌های میانه دریاچه آرال و خزر دانسته شده است. از ایوان اتاق‌دار در کاخ‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانیان بسیار بهره گرفته شده است. یکی از کهن‌ترین مساجد ایوان‌دار مسجد جامع تبریز است.

۳. مسجد با شبستان ایوان‌دار و گنبدخانه پشت ایوان: این الگو را می‌توان برابر الگوی مساجد ایرانی در نظر گرفت. ترکیب گنبدخانه و ایوان رو به میان‌سرا را می‌توان در ساختمان‌های پیش از اسلام نیز یافت، به ویژه در برخی آتشکده‌ها که شماری از آن‌ها به دست نومسلمانان به مسجد تبدیل شد. سپس در سده چهارم و پنجم برخی از مساجد شبستانی را به این الگو تبدیل کردند؛ مانند مسجد جامع اصفهان و اردستان. در مورد بنیان اولیه مسجد جامع اصفهان بحث‌های زیادی مطرح شده است. برخی پیشینه آن را به دوره ساسانی می‌رسانند و معتقدند که مسجد اولیه در محلی که قبل از آن آتشکده بوده، بر پا شده است. از جمله این افراد حاجمیرزا حسنخان جابر انصاری است. وی در این مورد می‌گوید: «جامع عتیق در عجم آتشکده بوده است. اعراب مسجد نمودند» (جابری انصاری، ۱۳۳۵: ۱۱). این مسجد قبلاً آتشکده یا

مساجد این مرزوبوم که از دیرباز عالی‌ترین تجلی‌گاه اندیشه‌های قدسی، و تبلوری آشکار از حضور رویدادهای مذهبی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در بستری مقدس و متبرک بوده‌اند، در دوره معاصر در نتیجه تقلید از عناصر معماری گذشتگان و غفلت و بی‌توجهی به لایه‌های معنوی و معرفتی پنهان در طراحی‌شان، نتوانسته‌اند با نیازها و خواسته‌های انسان امروز همگام گردند. این مهم، موجب شده است تا مساجد روز به روز نقش حیاتی‌شان را به مثابه موجودی پویا و زنده در شهر از دست بدهند و تنها به کالبدی فیزیکی و مرده بدل گردند (بمانیان و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۲).

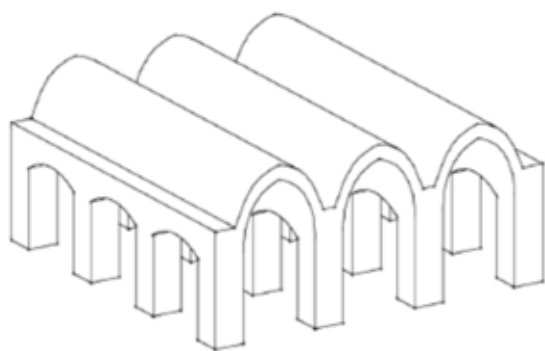
معماری مسجد از موضوع‌های حساس هنر معماری است؛ چراکه مکان تعامل نفس انسانی با مراتب عالیه عالم وجود است. معماری مسجد می‌تواند در جریان ارتباط نفس ذی وجود انسانی با مراتب عالیه وجود، دخیل و مؤثر بوده و تسهیل‌کننده ادراکات معنوی و عرفانی باشد. معماری هر بنا حول سلسله مراتب عملکردی، فضایی، بصری و فرمی شکل می‌گیرد که این عوامل در موضوع خاص مسجد، حول توجه و اهمیت‌دهی به محور قبله در شبستان به عنوان جهت‌گیری معنوی استوار است. شکل کلی بنای مساجد شامل گنبد رفیع، گلدسته‌های بلند، شبستان ساده و بی‌آلایش و ایوان‌های بزرگ، تجلی‌گاه ظریف‌ترین و پرمعناترین اعتقادات معمار مسلمان و در نهایت هنر اسلامی است (کهنمویی و کمالی، ۱۳۸۰: ۱۰۷).

در مساجد دوره صفوی فضای گنبدخانه و فضای شبستان به صورت مجزا تعریف شده‌اند و سلسله مراتب دسترسی و جهت‌گیری فضایی و هم‌چنین انس با دیگر فضاهای مسجد از نظر شکل‌گیری پلاتنی و چیدمان فضایی نیز رعایت شده است. اما این که آیا مساجد معاصر تهران توانسته‌اند با وجود کالبد جدید، فضای شبستان و جهت‌گیری فضایی موجود در مساجد صفوی را به خوبی انتقال دهند یا خیر، سوالی است که در این پژوهش بررسی شده است.

با عنایت به جایگاه این پژوهش در بررسی تطبیقی جهت‌گیری شبستان در مساجد سنتی و معاصر ایران، پرسش اصلی پژوهش چنین است: در مقایسه مساجد معاصر تهران با مساجد صفوی اصفهان، چه تفاوت‌ها و تمایزات معمارانه در توجه به جهت‌گیری شبستان وجود دارد؟

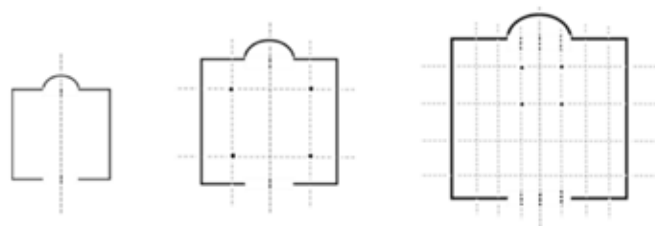
این پژوهش سعی بر این دارد تا با شناسایی، تحلیل، بررسی و واکاوی مساجد سنتی اصفهان (دوره صفوی)، از این مساجد نمونه و ارزش‌مند که از قضا دارای معماری منحصر به فرد و خلاق و نوآورانه هستند؛ به کشف این مهم دست یابد که آیا مساجد امروز هم از اصل خلافت و مفهوم گرایشی و رعایت اصل مهم وحدت در عین کثرت پیروی می‌کنند یا خیر؟ برای رسیدن به این منظور به دلیل تنوع فضاهای موجود در مسجد به بررسی جهت‌گیری شبستان مسجد پرداخته شد.

برپایه تجربه‌های پیشین نیاکان، طاق گهواره‌ای به گونه‌ای شایسته در ساختمان شبستان مسجد به کار رفت (آزاد، ۱۳۸۴: ۴۰۴-۴۱۴). در بسیاری از مناطق ایران ساختمانی به جز خشت و گل نبود، پس ستون‌های چوبی و سنگی و سقف‌های تخت و تیرپوش تجربه شده در مساجد ستون‌دار کنار گذاشته شد و با طاق‌های آهنگ متکی بر دیوار، طاق‌های سستبر خشتی، شبستانی پدید آمد که در پایین و بر زمینه، یکرنگ و یکسان، و در بالا بر آسمانه، جهت‌دار و قبله نشان بود.

تصویر شماره ۲: شکل کلی یک شبستان با پوشش‌های طاق‌های آهنگ، همانند مسجد جامع فهرج و تاریخانه دامغان، مأخذ: حجت و ملکی، ۱۳۹۱: ۶

الگوی شبستان‌های چهارستونی که در ساده‌ترین حالت شامل یک پلان مربع با چهارستون در فضای میانی آن است، در مقایسه با الگوهای تاریخی موجود و الگوهای محتمل دیگر، امکانات و قابلیت‌های ویژه‌ای را برای طراحی شبستان مساجد در مقیاس‌های متفاوت ارائه می‌دهد.

تصویر شماره ۳: الگوی شبستان‌های چهارستونی، مأخذ: خان محمدی، ترسیم: نگارندگان

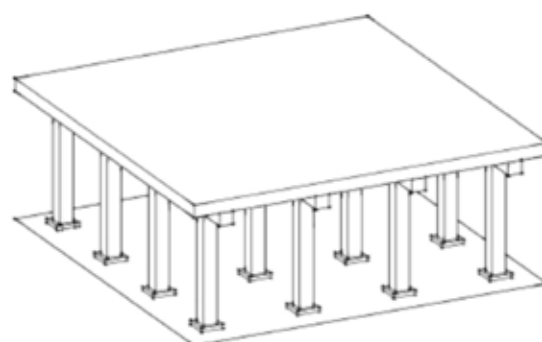
مفاهیم و کیفیات موجود در طرح شبستان را به شرح زیر می‌توان بیان کرد:

از جمله مفاهیم موجود در طرح شبستان، رعایت سلسله مراتب در پلان، رعایت سلسله مراتب در ارتفاع، تنوع، تداوم و وحدت در ترکیب فضاها، حضور با معنی نور در مجموعه، ترکیب مناسب فضای شبستان با صحن اصلی و فضای باز و همچنین خوانایی محور و جهت قبله، غنای هندسه مخصوصاً رابطه ستون‌های شبستان با چهار فضای متفاوت در اطراف هر ستون، وحدت و تمایز یکایک فضاها در کنار وحدت و تمامیت کل فضا،

معبد بود. هلاکوی مغول در قرن ۷ق. به قتل و غارت ساکنان شهر پرداخت و آن را به صورت نیمه ویران درآورد. باید گفت مسجد اولیه با فرم شبستانی، دارای صحن مرکزی (میان‌سرا)، شبستان‌های ستون‌دار در چهار سمت حیاط، دیوار خشتی محصورکننده و سردر بود (ریاحی مقدم، ۱۳۸۶: ۱۱).

در سده‌های بعدی مساجد بسیاری را با این الگو ساختند که نمونه بسیار هوشمندانه و عالی آن مسجد جامع اصفهان است که به شیوه اصفهانی ساخته شد. در سده پنجم و ششم مساجد مهمی ساخته شد که همه دارای اتاق گنبددار و ایوان بودند. بدین ترتیب بیانگر تفسیر نهایی شبستان در مساجد ایرانی است که از معماری مذهبی و کاخ‌های ساسانیان برای اهداف و مقاصد تازه استفاده برد. ایوان شبستان به روی حیاطی با یک ایوان در مرکز هر محور که از نظم خاص و رواق‌های دور حیاط بیرون می‌زد باز می‌شود. با اینکه تأکید در نمای داخلی ثابت بود نمای خارجی برعکس آن، شکلی بسیار ساده و بی‌آلایش داشت. البته ناگفته نماند که درگاه ایوان‌ها از این قاعده مستثنا بودند (پیرنیا، ۱۳۵۳؛ زرگر و دیگران، ۱۳۸۶) (تصویر شماره ۱).

۴. مسجد دارای گنبدخانه میانی: این الگو را می‌توان با الگوی مساجد ترکی برای برابر دانست.

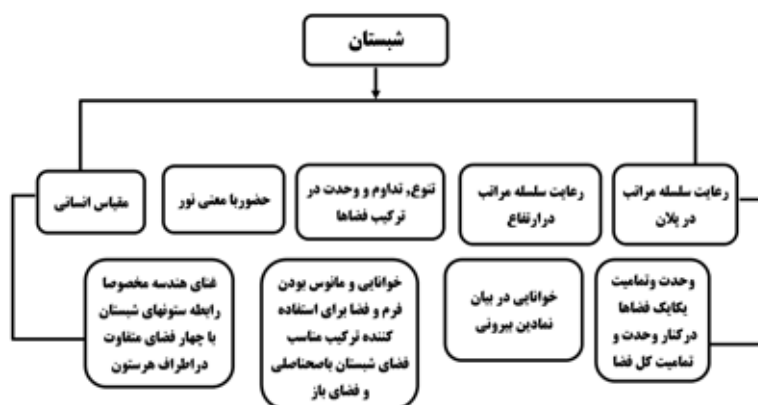

تصویر شماره ۱: شکل کلی یک شبستان با پوشش تخت که این نوع پوشش دست کم از تالارهای تخت جمشید پیشینه دارد. همانند مساجد پرذله ایبانه، ترزجان و نبادک یزد، ملارستم و معزالدین مراغه، مهرآباد و گزاش و کبود بناب، میاندوآب و خوانسار، مأخذ: پیرنیا، ۱۳۸۷: ۲۹۲ و ۲۹۳

مساجد شبستانی

شبستان تجلی‌گاه وحدت مسلمانان است که با ورود افراد به آن جا همه امتیازهای دنیوی آن‌ها از میان می‌رود (کهنمویی و کمالی، ۱۳۸۰: ۱۰۹). فضای ساکن و خیال‌انگیز شبستان با آغاز نماز به صورت حرکتی جمعی از ذکر خفی به جلی تبدیل می‌شود. وجود ستون‌های مکرر داخل آن نیز به تعبیری نمازگزاران است که پشت هم ایستاده‌اند (ارجح، ۱۳۸۰).

مسجد‌های شبستانی ایران در کیفیت یکرنگ فضای سرپوشیده مسجد و نوع ارتباط آن با حیاط، همانند مسجد پیامبرند. این مساجد، شبستان‌هایی ستون‌دار بادخانه‌هایی برابر و پوشیده باطاق آهنگ دارند، که در یک یا چندسوی حیاطی گردآمده‌اند.

نمودار شماره ۱: مفاهیم و کیفیات موجود در طرح شبهستان

خوانایی در بیان نمادین بیرونی، دسترسی راحت به فضای جنبی شبهستان و خوانایی و مانوس بودن فرم و فضا برای استفاده کنندگان می باشد که در قسمت زیر بصورت نمودار به بیان آن پرداخته شده است (نمودار شماره ۱)

۳. اطلاعات کامل بناهای مورد بررسی

به منظور سهولت در تحلیل مساجد و مقایسه آنها با یکدیگر اطلاعات مساجد در جداول زیر قرار گرفته اند.

جدول شماره ۱: اطلاعات کامل مساجد صفوی

مسجد	مسجد شیخ لطف الله	مسجد امام اصفهان	مسجد جامع اصفهان	مسجد حکیم	مسجد ساروتقی
مکان و زمان ساخت	اصفهان، دوره صفوی	اصفهان، دوره صفوی	اصفهان، احداث بنای اولیه در قرن دوم هجری شمسی تا اقدامات دوره قاجار در قرن ۱۳	اصفهان، قرن چهارم هجری، بازسازی در دوره صفوی	اصفهان، دوره صفوی، بازسازی در دوره قاجار
موقعیت	ضلع شرقی میدان نقش جهان	ضلع جنوبی میدان نقش جهان	بخش قدیمی اصفهان، ضلع باختری خیابان هاتف و انتهای بازار بزرگ	انتهای بازار رنگرزان	بازارچه حسن آباد
کتیبه	دارد	کتیبه نمای خارجی سردر خط ثلث سفید بر زمینه کاشی خشت وجود دارد اشعاری به خط نستعلیق، در اصلی مسجد را که پوشش نقره و طلا دارد زینت بخشیده است. (میراث فرهنگی اصفهان)	ثلث و نستعلیق	در کتیبه های سردر شرقی مسجد و سردر شمالی و کتیبه هایی در ایوان جنوبی و غربی	تنها کتیبه موجود در بنا مربوط به سردر مسجد مشرف به بازار است
نقوش	معرق کاری و کاشی های هفت رنگ در ازاره و طاق نماها	کاشی های رنگارنگ و خطوط (بنایی و کوفی) ترکیبات کاشی و آجر آن بسیار زیبا و دلچسب است (میراث فرهنگی اصفهان). شبستان اصلی که زیر گنبد رنگارنگ و بسیار عالی می باشد دارای قشنگ ترین و دلربا ترین کاشی های مرمر است.	تزیین های جدار خارجی مناره ها به خط بنائی با کاشی فیروزه ای بر زمینه آجر یو به شکل مارپیچ	کاشی کاری های زیبا و خطوط متنوع	مقرنس به استواری و توازن ممتاز است
الگوی پلان	گنبدخانه ای	چهار ایوانی	چهار ایوانی	شبستانی	مسجد - مدرسه

مأخذ: نگارندگان

جدول شماره ۲: اطلاعات کامل مساجد صفوی

مسجد	مسجد الجواد	مسجد الغدير	مسجد دانشگاه تهران	مسجد امیر	مسجد امام حسین
مکان و زمان ساخت	تهران، دهه پنجاه	تهران، ۱۳۵۵	ایران، تهران ۱۳۳۴	تهران، ۱۳۴۰	
موقعیت	ضلع شرقی میدان هفتم تیر	خیابان میرداماد	پردیس دانشگاه تهران	خیابان کارگر شمالی	در ضلع شمال غربی میدان امام حسین
الگوی پلان	شبستانی	گنبدخانه ای	گنبدخانه ای	شبستانی	شبستانی
رنگ	سفید	آجری	سفید - مرمری	سفید - آجری	آجری
کتیبه	-	کوفی و بنایی	ثلث کوفی	-	-
نقوش	طرح های اسلیمی	-	-	آیات قرآن کریم با آجر برجسته	گره چینی آجری، مقرنس، کاسه سازی، کاشی کاری
شکل	مخروط	ترکیب دو حجم مکعب مستطیل	مکعب	-	-
پیچیده	-	-	-	الگوی پلان	الگوی پلان

مأخذ: نگارندگان

بررسی یافته‌ها الف) مساجد صفوی مسجد امام اصفهان

مسجد امام یا مسجد شاه که به مسجد جامع عباسی نیز شهرت دارد از مساجد میدان نقش جهان اصفهان است. آرایش فضایی کلیت مسجد از سه حیاط، چهار پیش‌خوان اصلی و هفت فضای داخلی تشکیل شده است. از جمله ابداعات این بنای شیعی، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- ۱- الحاق دو مدرسه ناصری و سلیمانیه در جبهه‌های جنوب شرقی و جنوب غربی صحن مسجد.
 - ۲- رعایت دقیق تناسبات اجزای ساختمان، در عین گستردگی سطح، عظمت ارتفاع و پیچیدگی پلان معماری.
 - ۳- رابطه و نوع قرارگیری مسجد نسبت به میدان نقش جهان و استفاده از نبوغ معماری در تعبیه دهلیز ورودی با زاویه چرخش ۴۵ درجه‌ای به منظور قرارگیری محراب مسجد به سوی قبله.
- اوج هنر کاشی‌کاری در این مسجد، بیش از هر بخش دیگری، در سردر ورودی و فضای جلوخان مشهود است. طرح‌های اسلیمی متنوع و کتیبه‌ها با کاشی‌های معرق اعلا نمای ورودی را پوشانده است. نقشه پی و ساختمان بنا هر دو نشان‌دهنده اعتقاد به سادگی اسلامی است و مفهومی بنیادی را نمایان و بیان می‌کند، که همانا برادری و برابری مؤمنان را که همگی از دسترسی بی‌واسطه به رحمت خداوندی برخوردار شده‌اند.
- حرکت و ارتباط در همه جا تسهیل شده و در هیچ جا مانعی

وجود ندارد. از لحاظ شکل موقر، استحکام و استقرار آرام، در اظهار محکم و بیان استوار روح اسلام، این بنا کمتر نظیری دارد» (پوپ، ۱۳۷۳: ۲۱۰-۲۱۷)

مسجد شیخ لطف الله اصفهان

مسجد شیخ لطف الله، یکی از زیباترین آثار معماری اصفهان در ضلع شرقی میدان تاریخی نقش جهان و مقابل عمارت عالی قاپو واقع شده است. این بنا برخلاف الگوی سنتی مساجد ایرانی فاقد صحن و مناره است. به دلیل اندازه و کارکرد ساده‌تر شده، آسان درک می‌شود. برای قراردادن شبستان در جهت قبله، نوعی تعدیل به عمل آمده که مستلزم ۴۵ درجه انحراف از محور شمالی - جنوبی میدان بوده و از پیچیدگی ابتکاری و ناپیدا در دالان مسجد استفاده شده است (پوپ، ۱۳۷۳: ۲۱۷-۲۱۹). از ویژگی‌های این مسجد می‌توان سادگی و نجابت، ابداع و نوآوری، تکرار، تنوع رنگی در نقوش به کاررفته وحدت و تمرکزگرایی، بهره‌گیری از هندسه در طراحی، تزئین‌ها و هماهنگی و تعادل، پویایی و حرکت (نقره کار، ۱۳۹۳)، فضایی بدون صحن و مناره، با صلابت حضور سردری مقرنس کاری شده و با شکوه، با کمی عقب‌نشینی و اختلاف سطح نسبت به لبه میدان را برشمرد.

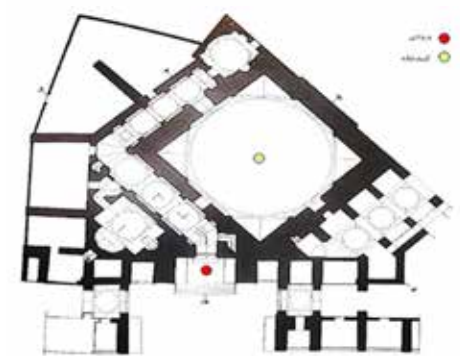
تصویر شماره ۴: پلان مسجد امام اصفهان، مأخذ: URL1، ترسیم: نگارندگان

تصویر شماره ۵: (سمت چپ) جبهه شرقی حیاط (سمت راست) شبستان مجاور گنبدخانه مسجد امام اصفهان؛ مأخذ: URL2، URL3

پلان طبقه دوم

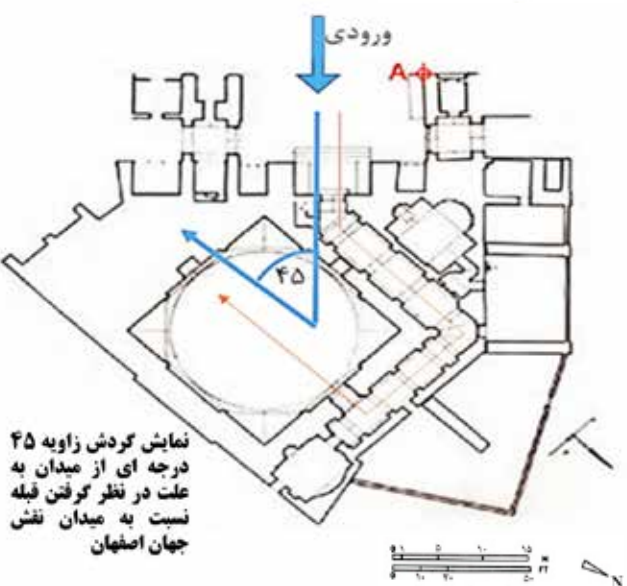
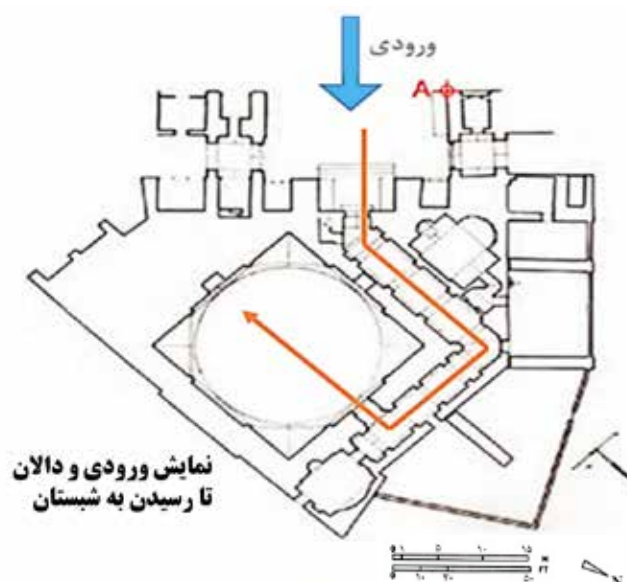
پلان طبقه اول

پلان زیرزمین

تصویر شماره ۷: پلان‌هایی از مسجد شیخ لطف الله اصفهان:

مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۱۱۸ و ۱۱۹

تصویر شماره ۶: نمایش سلسله مراتب ورودی تا رسیدن به شبستان و فضای

گنبدخانه مسجد شیخ لطف الله؛ مأخذ: URL4، تحلیل: نگارندگان

تصویر شماره ۸: دو نما از مسجد شیخ لطف الله (سمت راست - نمای مسجد از میدان نقش جهان) و (سمت چپ - نمای اصلی مسجد در حاشیه میدان)،

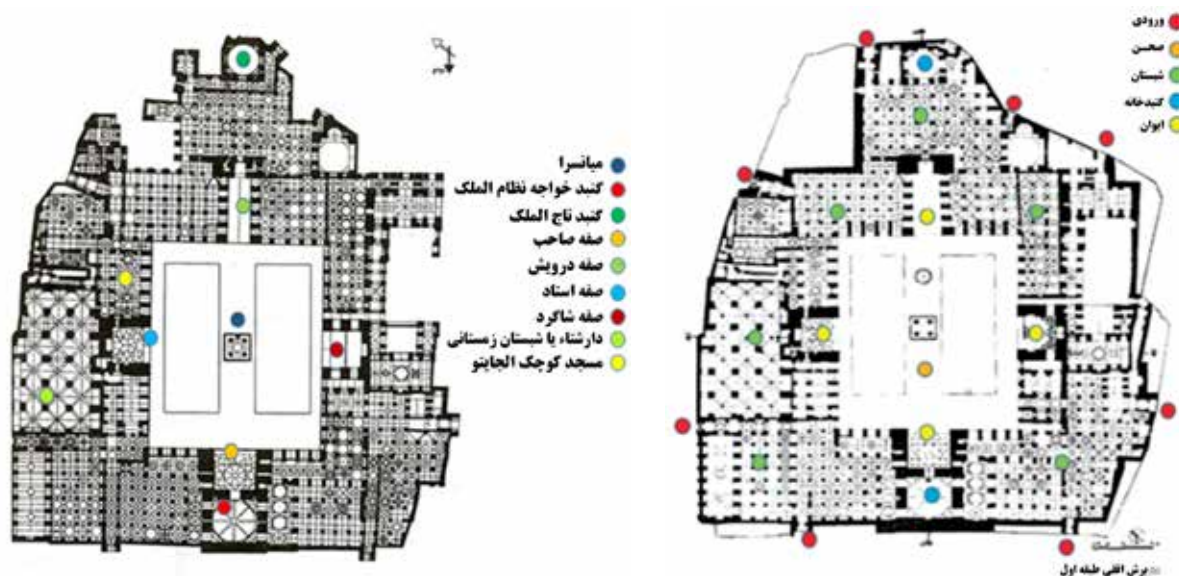
مأخذ: URL5، URL6

مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع یا مسجد جمعه (آدینه) که مسجد جامع عتیق نیز نامیده می‌شود، یکی از کهن‌ترین و مهم‌ترین بناهای شهر اصفهان است. مسجد جامع با گستره‌ای برابر با ۲۳۰۰ مترمربع، بزرگ‌ترین مسجد ایران به شمار می‌رود. بنای نخستین مسجد هم‌چون دیگر مساجد اولیه از طراحی مستطیل شکل تشکیل شد که دارای شبستان‌های ستون‌دار در پیرامون حیاطی بزرگ بود. در دوران‌های بعد، مسجد به چهار ایوانی تبدیل شد؛ بدین گونه فضای پیوسته و ساده شبستان‌ها و میان‌سراها با ایوان‌ها و دو گنبد از هم گسسته شد. آن‌چه که از معماری آن بر جای مانده است مربوط به دوره

خلفای عباسی تا زمان دیلمیان و نیز سلجوقیان، ایلخانان، مظفریان و صفویان مظفریان و صفویان است که هر یک در ساخت بخشی از آن سهمیم بودند. این مسجد، مجموعه‌ای مشتمل بر بیش از ۴۸۰ طاق دارد، که بیش از ۳۸۰ نمونه از این طاق‌ها غیر تکراری است (میراث فرهنگی اصفهان).

این مسجد دارای بناهای متعددی است؛ از جمله: صحن چهار ایوانی، شبستان‌ها، مدرسه مظفری، صفا‌های کوچک دوره دیلمی، گنبد نظام الملک، گنبد تاج الملک، محراب اولجایتو، چهار ایوان معروف صاحب، استاد، شاگرد، درویش.

تصویر شماره ۹: پلان مسجد جامع اصفهان؛ مأخذ: URL7

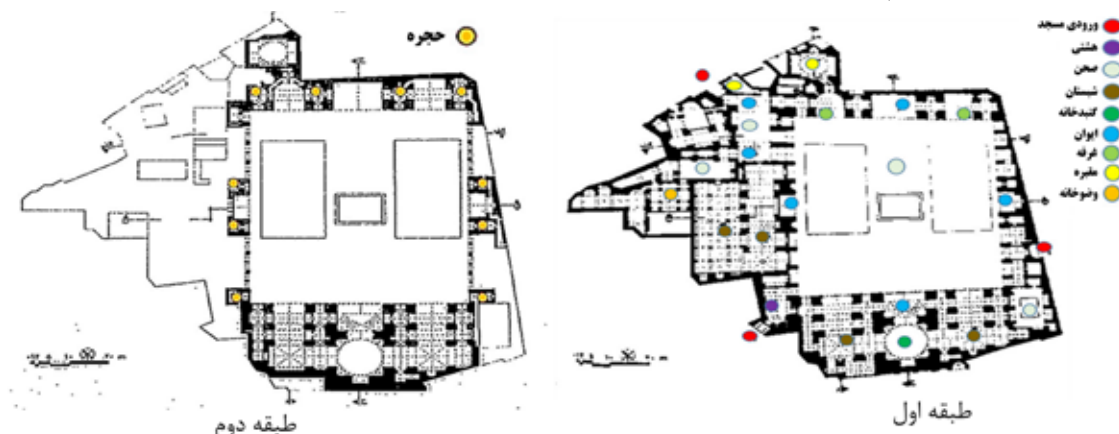

تصویر شماره ۱۰: نمایش سیر تحول مسجد در دوره‌های تاریخی مختلف؛ مأخذ: URL8

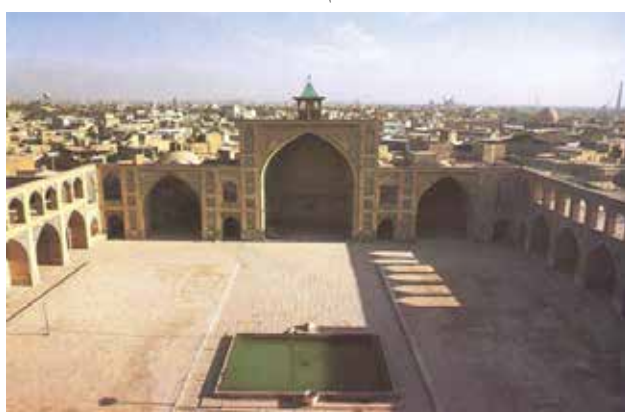
مسجد حکیم

مسجد حکیم، از نوع مساجد بدون منار و گنبد برجسته و بزرگ، و مشابه آن مسجد سید از دوره قاجار، است (گنجنامه، دفتر ۲، ص ۱۰۴).

مسجد حکیم از آخرین آثار دوره صفوی است و شاید از دیدگاه پژوهشگران غربی، نمونه‌ای یأس آور در مقایسه با مسجد امام و شیخ لطف‌الله باشد (هیلن برند، ص ۱۱۴)؛ اما این مسجد با نگاهی معمارانه، به سبب نمایش شکوهمند طرح چهار ایوانی در مقیاسی بزرگ و داشتن آجرکاری، کاشی کاری، گره کشی و به‌ویژه خط بنایی، در زمره آثار برجسته آن دوران، درخور ارزیابی است (ماهرالنقش، ۱۳۷۶: ۹؛ کیانی، ۱۳۷۶: ۱۴۶؛ پوپ، ۱۳۷۳: ۲۳۱).

تصویر شماره ۱۰: پلان مسجد حکیم؛ مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۳۸-۴۱

تصویر شماره ۱۲: گنبدخانه و شبستان (سمت راست) و جبهه شمالی و غربی حیاط مسجد حکیم (سمت چپ)، مأخذ: URL9, URL10

صنعت زیبای تذهیب در گنبد این مسجد اشاره کرده که به شیوه زرنشانی انجام شده است (الاصفهانی، ۱۳۶۸: ۶۸-۶۹).

نتایج کیفی نمونه‌های مورد بررسی مساجد معاصر مسجد الجواد

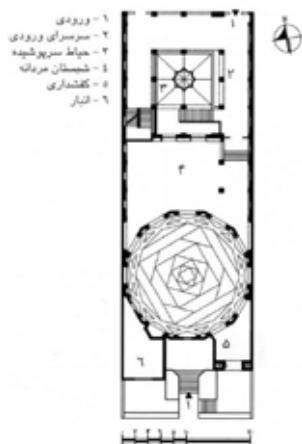
۱. حجم نمازخانه به صورت مخروطی از اضلاع متقاطع تشکیل شده که از رأس به قاعده پهن تر می‌شود.
۲. در تزیینات داخلی بنا از طرح‌های اسلامی به همراه تزیین هندسی با تبدیل سطح به بافتی از رنگ‌ها و یا نوسان سایه روشن‌ها و سطوح کاشی کاری استفاده شده است.
۳. نورگیری فضای شبستان اصلی با ۲۴ پنجره مثلثی در ارتفاع و

مسجد ساروتقی

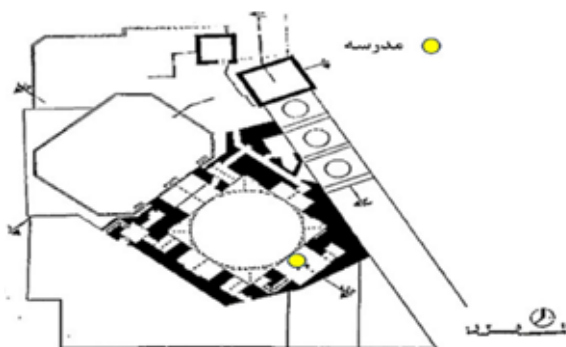
بانی مسجد اعتمادالدوله میرزا محمدتقی مشهور به ساروتقی (متوفی به سال ۱۱۵۵) صدراعظم شاه صفی و شاه عباس صفوی است. بناهای دیگری مانند بازار کاروان‌سرا، مسجد کوچک و چهارسوق ساروتقی در اصفهان از اقدامات اوست. مؤلف تاریخ اصفهان و ری به ساخت بنا توسط ساروتقی در سال ۱۰۵۳ اشاره کرده می‌گوید: «تذهب سقف گنبد کار استادان بزرگ نامی است و در سال ۱۰۷۷ نیز تزیینی بر آن افزوده اند...». وی اضافه می‌کند که در حدود سال ۱۳۱۲ مرحوم ثقه الاسلام حاج شیخ محمدعلی اصفهانی مدرسه‌ای در سمت جنوبی این مسجد ساخت (هنرفرو، ۱۳۴۴: ۳۲۱-۳۲۲). مؤلف نصف جهان فی تعریف اصفهان به

گذشته و بیان جدیدی از آنها. در نقوش آجری این مسجد سعی شده است بیانی ساده وجود داشته باشد.

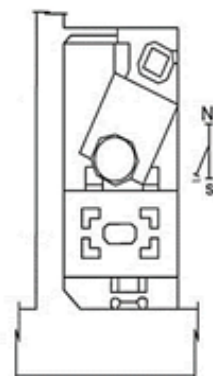
۳. تزیینات آجری متنوعی مانند گره چینی، اجرای کتیبه‌هایی از آیات قرآن به خطوط کوفی و بنایی و همچنین اجرای مثلث بندی در سقف گنبدخانه، برای تبدیل بیست و چهار ضلعی به دوازده ضلعی، هشت ضلعی و در نهایت به چهار ضلعی است.

مأخذ: URL11

۱۲ پنجره در پایین تامین می‌شود که علاوه در ورود نور نامناسب، عامل از بین رفتن تمرکز در این فضا ست.

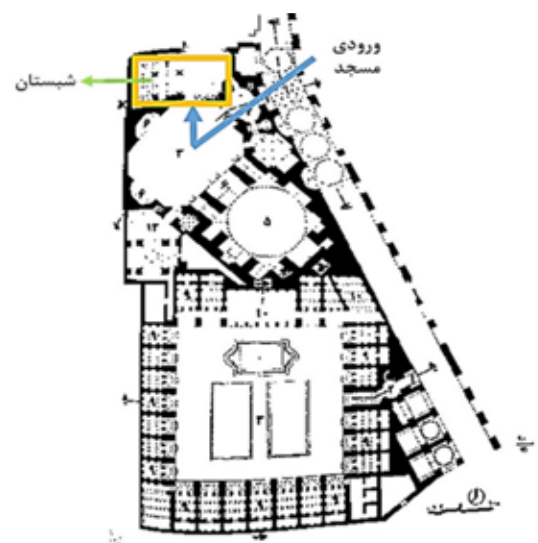

مأخذ: نگارندگان

مسجد الغدیر

۱. ترکیب دو حجم مکعب مستطیل با ارتفاع متغیر و منشوری با پلان چند ضلعی منتظم، طرح کلی بنا را تشکیل می‌دهند. به نوعی کثرت را به وحدت می‌رسانند.

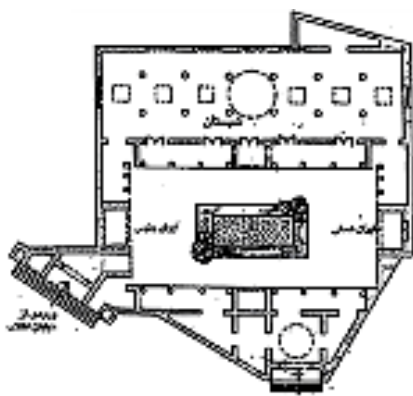
۲. خلوص احجام به کار رفته، به کارگیری مصالح و تزیین‌های آجری و کاشی‌کاری در نما، استفاده از عناصر و مفاهیم معماری

تصویر شماره ۱۳: نمایش سلسله مراتب ورودی تا رسیدن به شبستان و فضای گنبدخانه؛ مأخذ: گنج نامه، دفتر دوم: ۸۲-۸۰، ترسیم: نگارندگان

مسجد دانشگاه تهران

۱. حجم ساختمان ساده و مکعبی، ترکیب حجم ساده ولی دقیق. فرم نمادپردازانه و آرمان گرا
۲. استفاده از نقوش سنتی و به خصوص کتیبه‌های قرآنی و سنگ مرمر
۳. بدون تزئین با استفاده از نقوش کاملاً انتزاعی، خط بنایی و بازی با نورها و استفاده از نور غیرمستقیم

مأخذ: نگارندگان

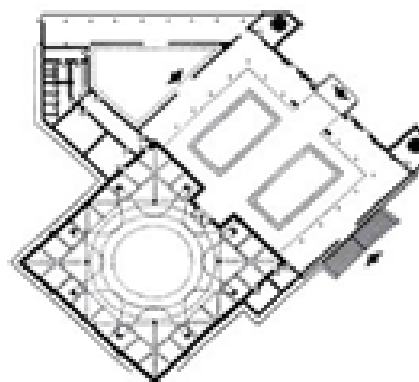
سلسله مراتب فضایی تا دسترسی به شبستان در مساجد

صفوی

سلسله مراتب فضایی: همواره نخست پیش‌خوان یا جلوخوان مسجد قرار دارد. سپس درگاه اصلی، بعد آستانه و پس از آن هشتی و دالان که به میان‌سرا راه دارد. از آن‌جا که جهت حیاط باید در امتداد قبله باشد، هرگونه انحراف یا قناسی زمین پیش از ورود به حیاط با بهره‌گیری از تمهیدات معمارانه به نرمی تعریف شده است. وضوخانه و آبریزگاه همواره در جبهه مخالف قبله و در بدو ورود قابل دسترسی است. در بخش جنوب میان‌سرا شبستان اصلی و در دو سوی حیاط فضاهای فرعی مانند حجره یا رواق جای دارند. شبستان اصلی گاه بی‌واسطه و بدون هرگونه مانعی مانند دست‌انداز و پنجره به حیاط راه دارد و گاه ایوان اصلی به عنوان فضای واسطه عمل می‌کند. شمار کمی از مساجد دارای بخش زنانه در طبقه دوم بودند که دسترسی به این بخش با پلکانی کوچک بدور از دید و در کنار جریزی از شبستان میسر می‌شد.

مساجد معاصر

سلسله مراتب فضایی: همواره نخست پیش‌خوان یا جلوخوان مسجد قرار دارد. سپس درگاه اصلی، بعد در برخی از مساجد بدون فضای واسطه‌ای به داخل شبستان راه دارند، در برخی دیگر از مساجد معاصر بعد از عبور از درگاه به سرسرای ورودی و بعد شبستان و سپس به گنبد خانه راه می‌یابند. و نیز در برخی دیگر پس از درگاه اصلی، بعد آستانه و پس از آن هشتی و دالان که به میان‌سرا راه دارند. و در مساجدی همچون مسجد امام حسین و امیر(ع) فضای هشتی و سپس صحن و در نهایت فضای شبستان به چشم می‌خورد.

مأخذ: URL12

مسجد امیر

۱. این بنا ترکیبی از دو حجم است. حجم اول فضای اصلی شبستان و نمازخانه و حجم دوم، کالبد جدیدی از مناره بود.
۲. در این مسجد آن‌چه بیش‌تر خودنمایی می‌کند مناره پلکانی شکل و سطوح مطبق سقف است که برای یافتن بیانی نو در تظاهر عناصر بیرونی مسجد تلاش دارد.
۳. درون شبستان مسجد، تزئین‌های آجری ساده‌ای با خطوطی از قرآن منقوش شده است. این خطوط با ازدحام در مقابل محراب مثلی شکل بر قبله تأکید دارد.

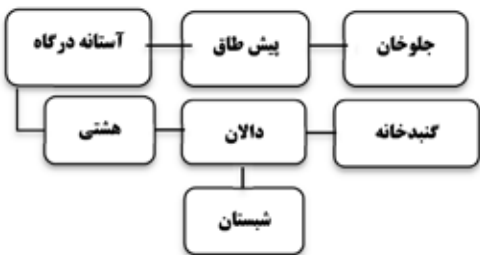
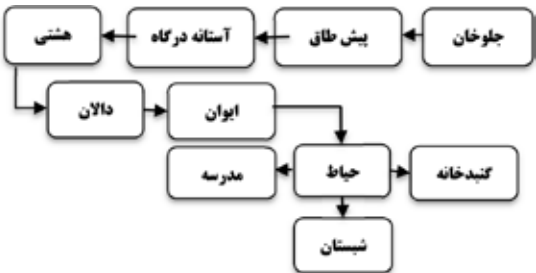
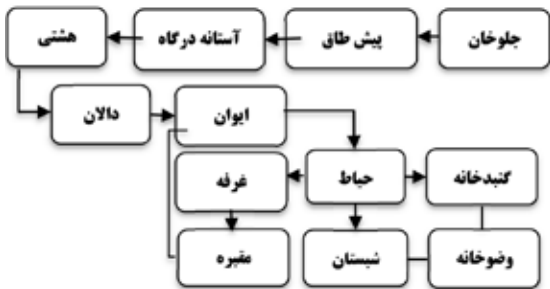
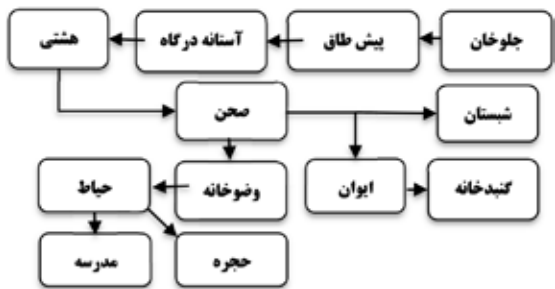

مأخذ: URL13

مسجد امام حسین

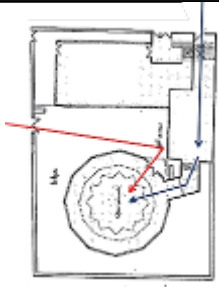
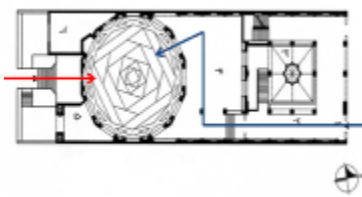
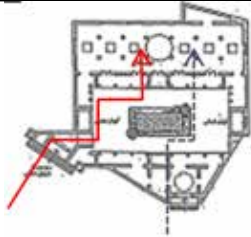
۱. این بنا ترکیبی از دو حجم است، فضایی مستطیل شکل که شامل شبستان مردانه و شبستان زنانه و در قسمت میانی دارای گنبد خانه است. و حجم‌هایی زاویه دار شامل ورودی‌های مسجد است.
۲. در ساخت این مساجد تلاش می‌گردد مساجدی با فضاها، عناصر و روابطی با حداکثر تشابه به مسجد اصیل ساخته شود.

جدول شماره ۴: سلسله مراتب فضایی تا دسترسی به شبستان در مساجد صفوی

نام مسجد	سلسله مراتب دسترسی
مسجد شیخ لطف الله	 ماخذ: URL4
مسجد امام اصفهان	 ماخذ: URL1
مسجد جامع اصفهان	 ماخذ: URL7
مسجد حکیم	 ماخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۳۸-۴۱
مسجد ساروتقی	 ماخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۸۲-۸۰

ماخذ: نگارندگان

جدول شماره ۵: سلسله مراتب فضایی تا دسترسی به شبستان در مساجد معاصر

نام مسجد	سلسله مراتب دسترسی
مسجد الجواد	 <pre> graph LR A[درگاه] --> B[شبستان بانوان] B --> C[شبستان مردانه] D[گذرگاه] --> E[درگاه] E --> F[صحن] F --> C </pre>
مسجد الغدير	 <pre> graph LR A[درگاه] --> B[سرسرای ورودی] B --> C[شبستان بانوان] C --> D[گنبدخانه] E[درگاه] --> F[محوطه] F --> G[فضای ورودی] G --> D </pre>
مسجد دانشگاه تهران	 <pre> graph LR A[درگاه] --> B[حیاط فرعی] B --> C[رواق] C --> D[صحن] D --> E[ایوان] F[درگاه] --> G[صحن] G --> H[رواق] H --> I[شبستان] </pre>
مسجد امیر(ع)	 <pre> graph LR A[درگاه] --> B[هشتی] B --> C[حیاط] C --> D[فضای ورودی] E[درگاه] --> F[هشتی] F --> G[فضای ورودی] G --> H[شبستان] </pre>
مسجد امام حسین	 <pre> graph LR A[درگاه] --> B[هشتی] B --> C[صحن] C --> D[شبستان] E[درگاه] --> F[هشتی] F --> G[صحن] G --> D </pre>

مأخذ: نگارندگان

شبستان

شبستان در مساجد صفوی

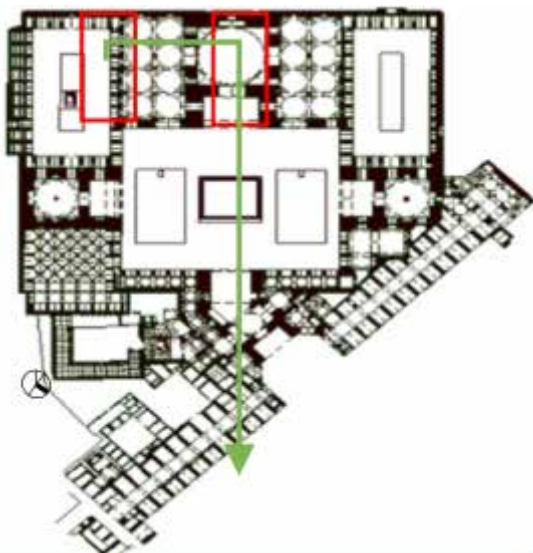
شبستان مسجد شیخ لطف الله

نقوش و رنگ‌های به کار رفته در کاشیکاری استادانه گنبد مسجد، از زیباترین کاشیکاری‌های موجود در معماری ایران است. ساقه گنبد با کاشی‌هایی آبی رنگ و نقوش گل و بوته و کتیبه‌ای

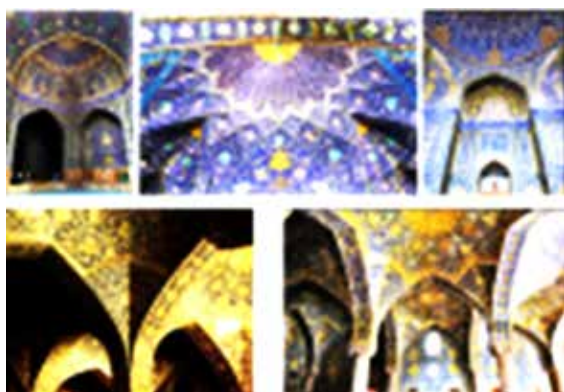
شبستان قسمتی است از مسجدهای بزرگ دارای سقف است. شبستان‌ها فضاهای سرپوشیده است که در آن نمازگزاره می‌شود. شبستان به عنوان اندام اصلی همه مسجدها معمولاً دارای دو بخش زنانه و مردانه است.

نورگیری در شبستان مسجد امام اصفهان

نور فضای زیر گنبدخانه از طریق روزنها واقع در دور گنبد و نور فضای دو شبستان دوسوی گنبدخانه از طریق روزنه‌ای واقع در دیوار متصل به حیاط مدرسه‌های واقع در دو سمت مسجد تأمین می‌شود و فضای مطلوبی پدید می‌آید.

مأخذ: URL1، تحلیل: نگارندگان

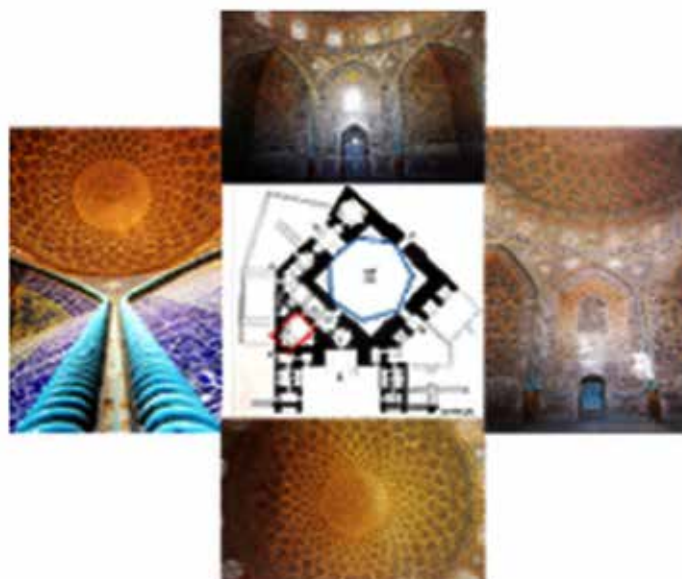
مأخذ: URL3

شبستان مسجد حکیم

دوشبستان در شرق و غرب گنبد قرار گرفته که کتیبه شبستان شرقی به تاریخ ۱۰۶۹ هجری به وسیله محمدرضا امامی نوشته شده است. اما خطاط کتیبه شبستان غربی محمداقصر شیرازی است و تاریخ آن ۱۲۵۴ هجری قمری است.

ایوان شمالی مسجد نیز حاوی کتیبه‌های بسیار زیبا است در اطراف این ایوان آیات قرآن کریم به خط محمدرضا امامی و تاریخ ۱۰۷۱ هجری نوشته شده است.

در طرفین این ایوان دو حجره کوچک خودنمایی می‌کنند که بر آنها اشعاری با خط بنائی ساده سه رنگی نوشته شده است. در ایوان غربی نیز آیات قرآنی با نام محمدرضا امامی و تاریخ ۱۰۷۳ هجری به چشم می‌آید. مسجد حکیم شبستان مسقف و زیبایی دارد که در

مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۱۱۸ - ۱۱۹، تحلیل: نگارندگان

از کاشی‌های معرق، شامل چند سوره کوتاه از قرآن، تزئین شده است. محراب با کاشیکاری معرق و مقرنس‌های بسیار دلپذیر تزئین شده است. معمار این بنا برای قرار دادن شبستان در جهت قبله، با ۴۵ درجه انحراف در قسمت ورودی و در جهت شمالی-جنوبی میدان در سال ۱۰۲۸ با پیچی ابتکاری (پس از مسجد امام سال ۱۰۲۰) و خلاقیتی مشهود در دالان مسجد استفاده نموده است.

نورگیری در شبستان مسجد شیخ لطف الله

نور درون مسجد از پنجره‌های مشبکی که در جوانب گوناگون ساقه گنبد ساخته شده‌اند تأمین می‌شود. پرتوی که از این پنجره‌ها به درون مسجد می‌تابد، علاوه بر ایجاد روشنایی کافی، خود به نمایشگر فضای روحانی بناست (ویکی پدیا) ضرباهنگ منظم یک ناپایداری نوری در مسجد، نبض یک موجود زنده را بدان می‌بخشد (طبیعت در معماری مسجد)

شبستان مسجد امام اصفهان

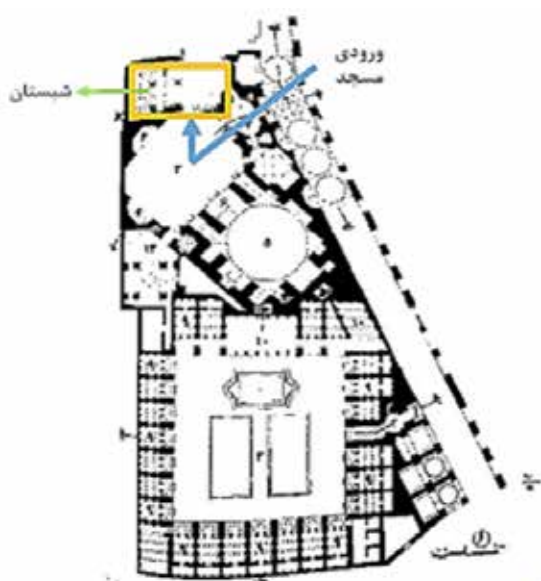
دردوسوی گنبدخانه اصلی دو شبستان مستطیل شکل وجود دارد که این شبستان‌ها (شبستان شرقی) بزرگتر اما ساده و بی تزئین تر است و دیگری (شبستان غربی) کوچکتر اما تزئیناتی با کاشی‌های خشت هفت رنگ دارد. که هر کدام از دو ردیف شبستان چهار دهانه‌ای شکل گرفته است که طاق‌های سقف گنبدی شکل یا هشت دهانه هر یک بر دوازده ستون استوار شده اند و در وسط شبستان سه ستون سنگی وجود دارد که سبب شده فضای شبستان یکپارچه و واحد به نظر برسد.

شبستان کوچک دیگری در جبهه شمال شرقی مسجد وجود دارد. دو گنبد پشت دو ایوان واقع در امتداد محور فرعی مسجد (محور عمود بر محور قبله) و دو منار در دوسوی ایوان شبستان وجود دارد.

رویت نیست و قادر به تسخیر آن نیستیم و همسان انوار قدسی زندگی بخش، به عناصر بی جان روح می‌بخشد. نور می‌تواند به شکلی وارد شود که حواس را به منبع خود معطوف کند و باز می‌تواند مخفیانه وارد شده، عاملی باشد برای دریافت ذهنی حرکات مجازی موجود در فضا.

شبستان مسجد ساروتقی

باید به خاطر داشت که گنبدی که اینچنین از دوران یک قوس حول یک محور به وجود می‌آید، گنبدخانه حاصل از این نیمکره و مکعب زیرین آن، فضایی است بدون «جهت». به خودی خود هیچ نشان یا محور نشان دهنده جهت در این فضا وجود ندارد. همه تاکید و جاذبه در مرکز و به سوی مرکز است.

مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۸۲-۸۰، تحلیل نگارندگان

هر فضای گنبدی با توجه به شخصیت خاص خود، نور افشانی مناسب حال خود را می‌طلبد تا مفهومی را که در صدد تجسم آن است، به بهترین وجه بیان کند. برخی از گنبدخانه‌ها که مظهر هوشمندی در استفاده از هندسه احجام هستند، طراحی نور بسیار دقیق می‌طلبند تا هیچ یک از جزئیات به سختی طراحی شده ساختار آن‌ها در تاریکی باقی نماند. اما برخی دیگر به منظور برجسته سازی استخوان بندی خود نیاز به تضاد اشکال برخی دیگر فروبریم. شبستان و گنبد، با جناغی شدن قوس‌ها و نوک تیز شدن گنبد علاوه بر سایر جنبه‌های عملکردی خود دارای مفهومی وسیع تر می‌شوند که با شکست قوس یا گنبد در نوک، شکست عالم شهادت (دنیا) و رسیدن به عالم غیب (آخرت) را بیان می‌کنند.

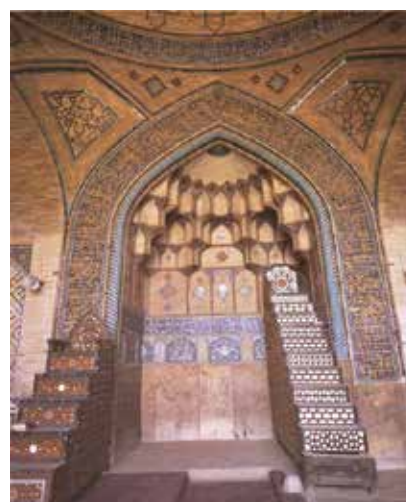
نورگیری در شبستان ساروتقی

نور در عین حالی که با عبور از دیوارهای مجوف و شبکه‌های

سمت مغرب واقع شده و دارای محراب بسیار نفیس و جالبی است که کتیبه آن به خط ثلث سفید بسیار عالی نوشته شده است.

مأخذ: گنجنامه، دفتر دوم: ۳۸-۴۱، تحلیل: نگارندگان

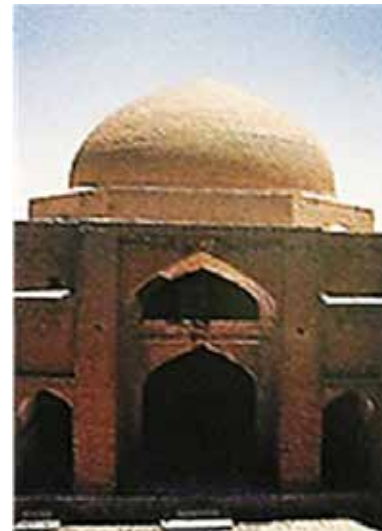
مأخذ: URL9

از مجموع مطالعات انجام شده بر روی مسجد حکیم این نکته مشخص می‌گردد که قسمت گنبد و مقصوره و شبستان‌های طرفین مسجد حکیم در دو مرحله ساخته شده است. مرحله اول همزمان با ساخت مسجد در عهد صفویه و مرحله دیگر در زمان گسترش مسجد در دوره‌های بعد از صفویه بود. با احداث خیابان حکیم و نمایان شدن جبهه غربی مسجد بر تعداد گردشگرانی که این ساختمان بی بدیل را مورد بازدید قرار می‌دهند افزوده شده است.

نورگیری در شبستان مسجد حکیم

در بیرون و درون گنبد، نور می‌تواند به دو روش زمان را تصور کند؛ اول آنکه چنان بتابد که تغییرات زاویه تابش در طول روز به تاکید ثبت شود و به این تغییرات وضوح ببخشد، یا اینکه فارق از آنکه این پرتوها از کجا می‌آیند و چگونه می‌تابند، چون سیالی در فضا در جریان باشد، ما آن را حس می‌کنیم ولی منشأ آن قابل

سنگی و چوبی تلطیف می‌شود، به نوبه خود نقوشی را بر سطوح از پیش منقش آن سوی این جداره‌ها ترسیم می‌کند.

مأخذ: گنج نامه، دفتر دوم: ۸۰

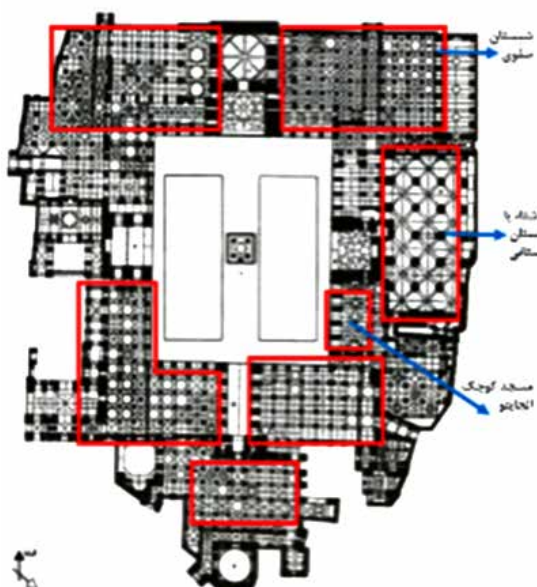
طرح‌های نور و سایه‌ای که به این ترتیب بر تزیینات افزوده می‌شود، همپوشانی نقوشی است متغیر با سطوح مصور و بدون تغییر زیرین، که با جابجایی پرتوهای نور روز حرکت می‌کند. به این ترتیب نور مانند آب می‌تواند تحرک و حیاتی فعال به تزیینات اسلامی ببخشد. بدین گونه نقش، طرح و شکل تزیینات مسجد می‌تواند به درون بعد زمان نیز گسترش یابد. اصولاً سطوح صیقلی همجوار با مصالحی مات، اگر در پس نشستگی‌ها و فرورفتگی‌ها جای گیرند، چونان جوی آبی که در شکافی در جریان است، تصور عمق را تشدید می‌کنند. ضرباهنگ سایه روشن می‌تواند بافتی بصری ایجاد کند و بافت یکی از عوامل حیات بخش سطح اجسام است.

شبستان جامع اصفهان

شبستان دوره صفوی: این شبستان، در منتهی‌الیه جنوب غربی مجموعه واقع گردیده و بر طبق تاریخ حک شده بر در چوبی آن «فی سنه ۹۹۹»، در دوره شاه عباس اول ساخته شده است. این محوطه که با طاق چشمه پوشش یافته است، به دو قسمت کاملاً مشخص تقسیم می‌شود. قسمت شرقی با ستون‌ها و طاق‌هایی به صورت شطرنجی ساخته شده و مقطع ستون‌های آن مربع است. پوشش این قسمت، از ۲۸ چشمه طاق بر روی طاق‌های جناغی تشکیل می‌شود. قسمت دوم، در بخش غربی واقع و یک شبستان بزرگ است که با شش طاق با دهانه‌ای به عرض ۹ متر پوشش یافته است. هفت عدد چشمه باریک بر روی این طاق‌ها به صورت گهواره‌ای با انحنای ملایم ساخته شده است. این هفت دهانه، یک در میان، کوچک و بزرگ هستند و در رأس دهانه‌های

بزرگتر، نورگیری به شکل منشور هشت ضلعی تعبیه شده و دارای پوشش برجسته‌اند که بر روی طاق‌های جناغی کوچک که بر اطراف هشت ضلع ساخته شده، تکیه دارند. براساس بررسی‌های به عمل آمده، این شبستان، در قسمت شرقی بر روی شبستانی از دوره تیموری قرار گرفته است.

این مسجد از دو شبستان ستون دار در قسمت شمالی و جنوبی و دو رواق ستون دار در قسمت شرقی و غربی در ۴ طرف یک صحن مرکزی تشکیل می‌شده است. مکان ستون‌های این مسجد واقع بر شبکه‌ای از چشمه دهانه‌های مربع شکل که در آن دهانه‌ی دو ستون وجود دارد. شبستان جنوبی سوی قبله دارای ۶ ردیف ستون، شبستان شمالی دارای ۴ ردیف ستون و دو رواق جانبی شرقی و غربی هر یک دارای دو ردیف ستون بوده است. در شبستان‌های شمالی و جنوبی ناو مرکزی عمود به دیوار قبله، عریض تر از سایر ناوها با پهنایی برابر ۵/۵۰ متر است (فاصله‌ی تقریبی شمالی - خاص این مسجد - احتمال جایگاه ورودی مسجد را در قسمت میانی دیوار شمالی و در نتیجه تصور مسیر ورودی شمالی - جنوبی آن را به دست می‌دهد (گالدیری، ۱۳۷۰: ۲۸؛ گرابار، ۱۳۸۸: ۴۶).

مأخذ: نگارندگان

نورگیری در شبستان مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع اصفهان مجموعه‌ای نفیس از انواع گنبد‌های کوچک با نورپردازی‌های متنوعی اینچنین را در دل خود جای داده است. در این مجموعه سطح زیرین برخی از گنبد‌ها، با وجود آنکه مصداقی از استادکاری.

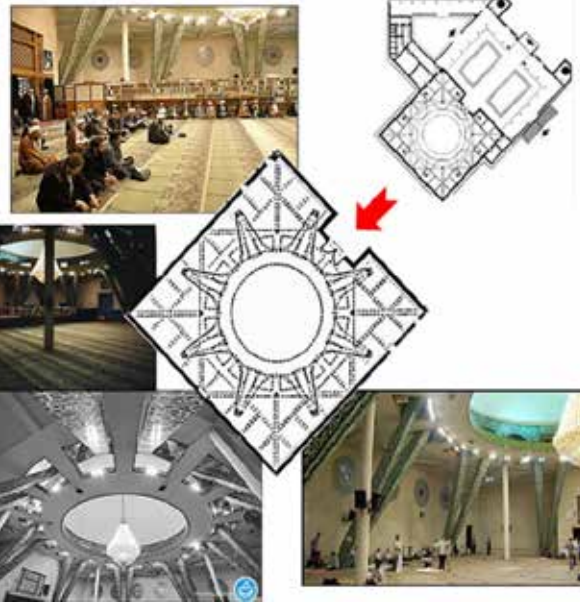
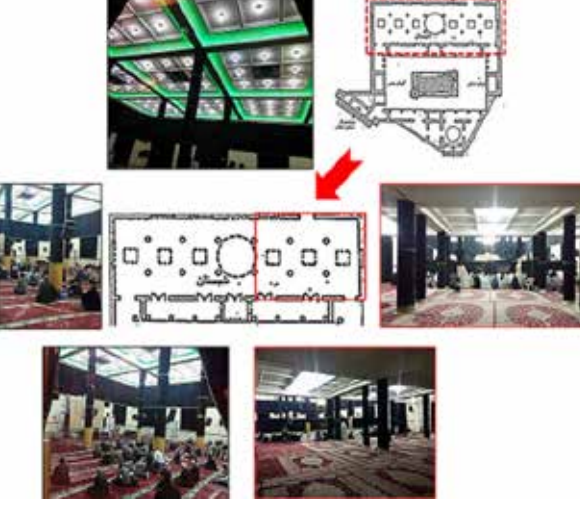

حجیم شبهستان، دو حس متضاد را در وجود ما تحریک مس کند؛ حس گریز از مرکز قرار گرفتن در فضایی که عناصر تشکیل دهنده آن تا به ابدیت تکرار می شوند و حس جاذبه مرکزی که از حضور قدرتمند گنبد نظام الملک حاصل می شود. تجسمی از مفاهیم کلی کثرت و وحدت با تکیه بر تضاد نور و ظلمت و خلقت که انفجاری بوده است از میان تاریکی

در تقسیمات سطوح و مظهر ظرافت و دقت هستند، به خواست سازنده تنها از روزنه میانی گنبد نور می گیرند و در فضایی وهم آمیز سایه روشن شناورند. نوری که این چنین به کاسه گنبد وارد می شود، تنها دل آن را روشن می کند. بافت ها و مقرنس ها و بره های تراش خورده شناور در تاریک و روشن، تمثیل وجوه صفات الهی و مرکز گنبد که به این ترتیب بر آن ها تاکید می شود، یادآور جمع الجمع است. تصویر تضاد سایه روشن در فضای جنگل ستون های

شبهستان مساجد معاصر

ماخذ: نگارندگان	شبهستان مسجد الجواد شبهستان به صورت مخروطی از اضلاع متقاطع تشکیل شده که از رأس به قاعده پهن تر می شود. شبهستان این مسجد با فرم مخروط ناقصی که در شبهستان دارد نمادی از گنبد و منار را همراه با هم تداعی می کند (زراعت پیشه، و همکاران، ۱۳۹۳) نورگیری در شبهستان مسجد الجواد نورگیری فضای شبهستان اصلی با ۲۴ پنجره مثلثی در ارتفاع و ۱۲ پنجره در پایین تامین می شود که علاوه در ورود نور نامناسب، عامل از بین رفتن تمرکز در این فضا است
ماخذ: نگارندگان	شبهستان مسجد الغدیر ترکیب دو حجم مکعب مستطیل با ارتفاع متغیر و منشوری با پلان ۲۴ ضلعی ایجاد کرده که در بدنه های آن، قوس های جناغی و قابهای باریک و مستطیل شکل جای گرفته، طراحی شده است. (اعتصام و پورمند، ۱۳۸۹: ۵۹۵) نورگیری در شبهستان مسجد الغدیر نورگیری از طریق قسمت های مشبک دیوار صورت می گیرد.

 ماخذ: نگارندگان	شبستان مسجد دانشگاه تهران گنبدخانه مسجد ساختاری مکعب شکل دارد. پایه مربع شکل گنبدخانه توسط چهار دیوار ساده سنگی ساخته شده که محراب آن برمیانه دیوارسوی قبله جای گرفته است. فضای داخلی گنبدخانه دارای دو ساختار مجزا است: معماری بخش مکعب، منظم و کم تزئین است و در مقابل معماری لایه گنبد نرم مورب و پرنقش و نگار دیده می‌شود (مهندسین مشاور نقش، ۱۳۸۱). نورگیری در شبستان مسجد دانشگاه تهران نورگیری شبستان یکی از طریق درب ورودی اصلی شبستان و دیگر از طریق پنجره‌های زیر گنبد تأمین می‌شود.
 ماخذ: نگارندگان	شبستان مسجد امیر در بام شبستان، با طراحی حجمی مکعبی شکل، که با شکست‌های خود فضایی نظیر گنبدخانه را ایجاد کرده، بر جهت قبله تأکید شده است. نیم طبقه‌ای که در این فضا وجود دارد، مورد استفاده بانوان قرار می‌گیرد. (فتاحی و عمرانی پور، ۱۳۹۳) نورگیری در شبستان مسجد امیر گوشه‌های فضاهای داخلی از نورگیرهای کوچکی برخوردار است که نوری کم، ولی متناسب را، برای فضای عبادت فراهم می‌کند.
 ماخذ: نگارندگان	شبستان مسجد امام حسین (ع) فضایی مستطیل شکل که شامل شبستان مردانه، شبستان زنانه و در قسمت میانی دارای گنبدخانه است. نورگیری در شبستان مسجد امام حسین نورگیری شبستان یکی از طریق نورگیرهای قدی سمت ایوان شرقی دیگری از طریق پنجره‌های زیر گنبد تأمین می‌شود.

نتیجه گیری

در این مقاله سعی شد با شناسایی، تحلیل، بررسی و واکاوی مساجد سنتی اصفهان (دوره صفوی)، از این مساجد نمونه و ارزشمند که از قضا دارای معماری منحصر به فرد و خلاق و نوآورانه هستند؛ به کشف این مهم دست یابد که آیا مساجد امروز هم از اصل خلافت و مفهوم گرایشی و رعایت اصل مهم وحدت در عین کثرت پیروی می کنند یا خیر؟

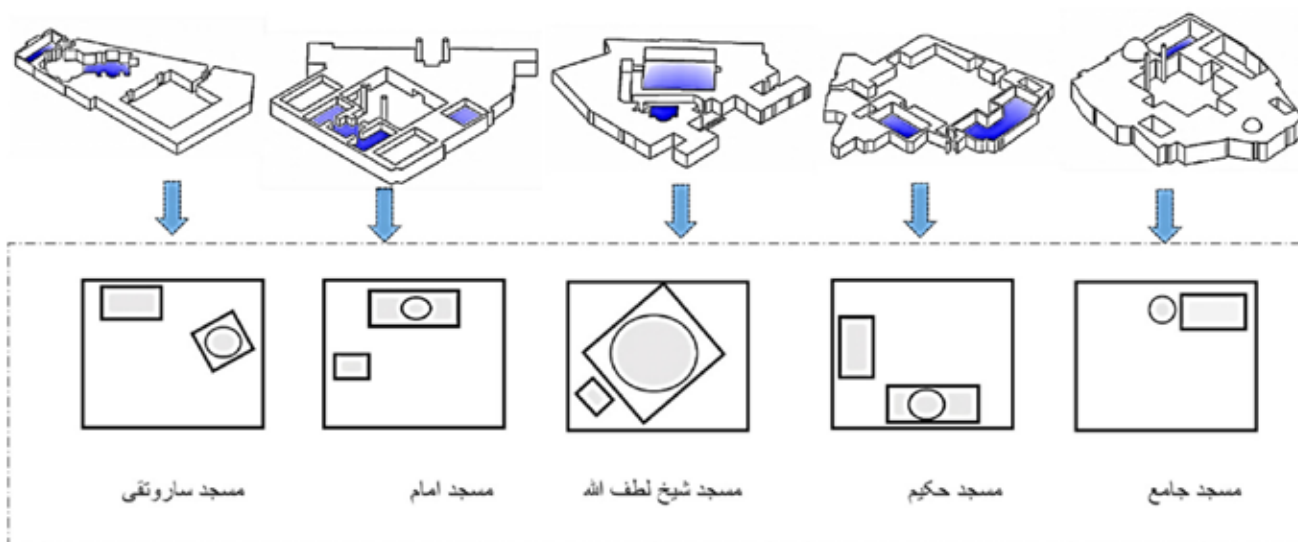
با نظر به مساجد دوره صفوی اصفهان و همزمان تحلیل و بررسی و نقد مساجد معاصر (تهران) سعی بر آن شد نکاتی که مساجد صفوی رعایت کرده و درخشیدند، کشف شود و در مساجد عصر حاضر بررسی و جست و جو شود. برای رسیدن به این منظور به دلیل تنوع فضاهای موجود در مسجد به بررسی جهت گیری شبستان مسجد پرداخته شد.

در مساجد دوره صفوی فضای گنبدخانه و فضای شبستان به صورت مجزا تعریف شده اند و سلسله مراتب دسترسی و جهت گیری فضایی و هم چنین انس با دیگر فضاهای مسجد از نظر شکل گیری پلانی و چیدمان فضایی نیز رعایت شده است؛ شبستانی برای بانوان و فضایی (گاه متعدد) به عنوان وضوخانه تعریف شده است و دسترسی های تمامی این فضاها به صورت اتفاقی یا جای گذاری صرف نبوده و کاملاً حل شده است. در حالی که در مساجد معاصر شهر تهران، شبستان با فضای تعریف شده یا وجود ندارد یا برای تعریف خود فضای گنبدخانه را دربرگرفته است، در حالی که می دانیم فضای گنبدخانه که

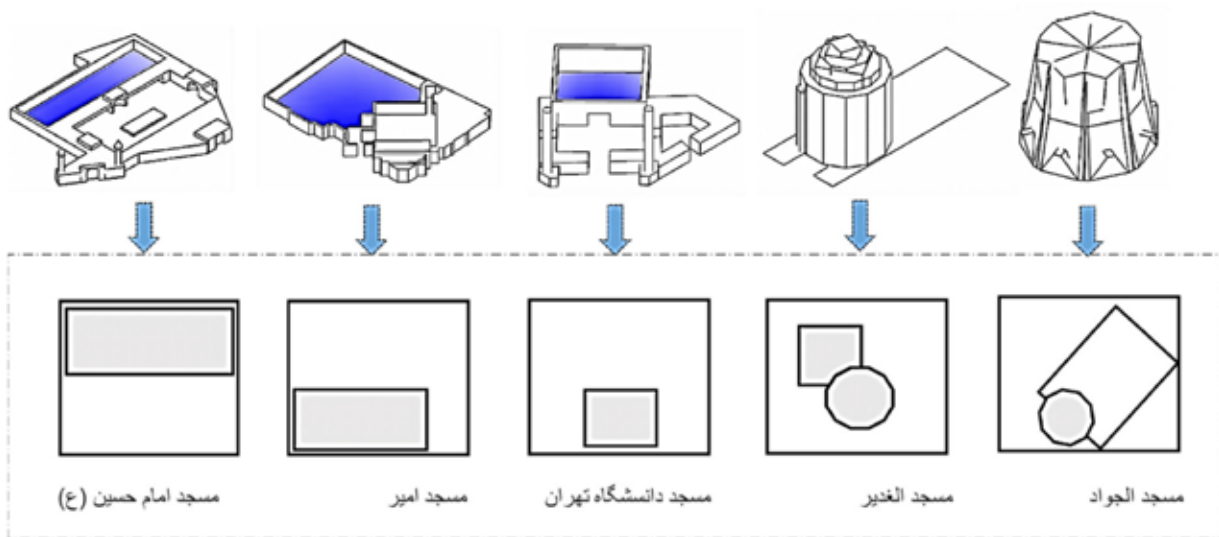
محراب در آن واقع است، خود مکان و فضایی تعریف شده است. پس، می توان نتیجه گرفت که حل فضاها و دسترسی ها نه تنها آن خلافت و معنویت فضایی و مفهومی خود را از دست داده است، بلکه به فضایی بی هویت تبدیل شده که صرفاً در زمین مسجد جای گذاری شده است.

همین طور خط آسمان شبستان و گنبدخانه که فضایی مجزا از هم هستند در مساجد دوره صفوی متمایز می شوند، اما از آن جا که در مساجد معاصر این دو فضا در واقع ترکیب و به یک فضا بدل شده اند، پر واضح است که خط آسمانی هم تعریف نشده است؛ پس بدیهی است که دیده و مطرح نمی شود. از این رو، می توان پرسید که چگونه این جهت گیری رعایت شده است، در حالی که نه در پلان، نه در نما و خط آسمان و نه در سلسله مراتب عنوان نشده است؟ آیا نمی توان نتیجه گرفت که فضایی با عنوان شبستان در مساجد معاصر تهران تعریف نشده است؟ پس لزوماً جهت گیری مناسبی نمی توانسته صورت بگیرد. سلسله مراتب دسترسی نیز در بهترین حالت به صورت ورودی، حیاط، پیش ورودی (ایوان)، شبستان گنبدخانه ایاست در غیر این صورت در مسجد جواد و الغدیر می بینیم که ورودی یکسره بدون پیش ورودی به شبستان (نمازخانه) راه می یابد که در واقع تمام فضای مسجد است.

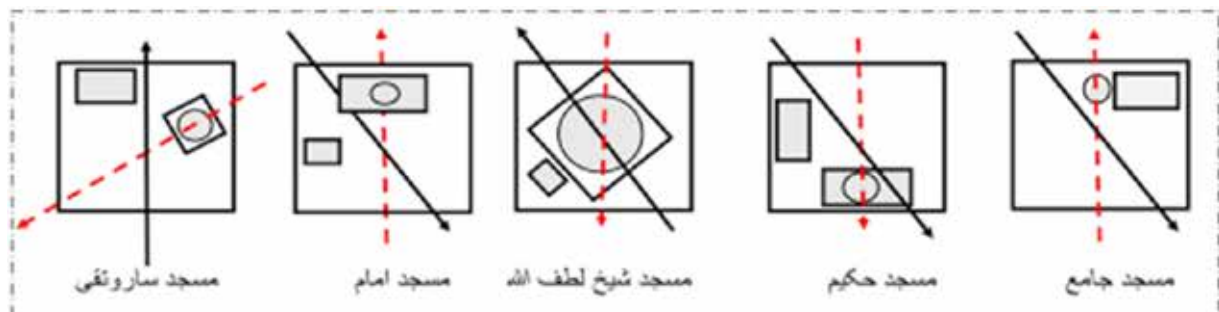
در آخر می توانیم بگوییم که مساجد عصر حاضر بدون تعریف درست از شبستان و بالاخص بدون جهت گیری مناسب شبستان به نمازخانه ای صرف - بدون حتی تداعی گری برای رهگذری که از کنار آن عبور می کند - بدل شده اند.

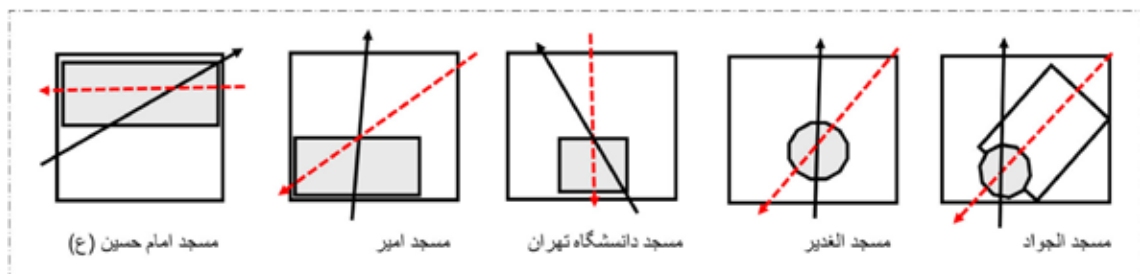
تصویر شماره ۱۳: شبستان مساجد صفوی، برداشت و تحلیل، مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۱۴: شبستان مساجد معاصر، برداشت و تحلیل، مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۱۵: جهت‌گیری شبستان با توجه به محور قبله و محور جغرافیایی در مساجد صفوی، برداشت و تحلیل، مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۱۶: جهت‌گیری شبستان با توجه به محور قبله و محور جغرافیایی در مساجد معاصر، برداشت و تحلیل، مأخذ: نگارندگان

فهرست منابع و مراجع

۵. بمانیان، محمدرضا؛ پور جعفر، محمدرضا؛ احمدی، فریال؛ و صادقی، علیرضا (۱۳۸۹)، «بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی»، *فصلنامه شیعه‌شناسی*، شماره ۳۰، تابستان.
۶. پوپ، آرتور (۱۳۷۳)، *معماری ایران*، ترجمه غلامحسین صدیقی افشار، چاپ دوم، فرهنگستان، تهران.
۷. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۵۳)، «خانه‌های خدا در ایران زمین»، *مجله هنر و مردم*، سال ۱۳، شماره ۱۴۹، صص ۲-۸.
۸. پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۸۷)، *مساجد، مجموعه معماری ایران، دوره اسلامی*، گردآورنده یوسف کیانی، انتشارات سمت، تهران.
۹. جابری انصاری، محمدحسن (۱۳۳۵)، *تاریخ اصفهان و ری و همه جهان*، اصفهان.

۱. آزاد، میترا، (۱۳۸۴)، *بررسی تحول بناهای مذهبی دوره ساسانی به بناهای مذهبی قرون اولیه اسلامی ایران*، رساله دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
۲. الاصفهانی، محمد مهدی بن محمدرضا (۱۳۶۸ ه.ش)، *نصف جهان فی تعریف الاصفهان*، به تصحیح و تحشیه دکتر منوچهر ستوده، امیرکبیر، چاپ دوم، تهران.
۳. ارجح، اکرم، (۱۳۸۰)، «رمزپردازی در مسجد»، *مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی معماری مسجد- افق آینده*، جلد اول، تهران.
۴. اعتصام، ایرج؛ پورمند، حسنعلی (۱۳۸۹)، *معماری معاصر ایران: ۷۵ سال تجربه بناهای عمومی (۱۳۰۰ تا ۱۳۷۵ هجری شمسی)*، شرکت طرح و نشر پیام سیما، تهران.

URL7: <http://www.askdin.com/gallery/index.php?n=20712>
 URL8: <http://www.iranboom.ir/gardesh-gari/5889-morefi-masjed-jame-va-arzesh-haye-ahan-aan.html>
 URL9: http://images.lib.eshia.ir/images/books/23019/madkhal_6401_5_1272451239.jpg
 URL10: http://images.lib.eshia.ir/images/books/23019/madkhal_6401_3_1272451239.jpg
 URL11: <http://arch88raf.rzb.ir/post/536>
 URL12: <http://www.hamino.ir/post/443/> نقد-و-تحلیل-مسجد- دانشگاه-تهران
 URL13: <http://www.hamino.ir/post/444/> نقد-و-تحلیل-مسجد- حضرت-امیر-ع

۱۰. حجت، عیسی؛ ملکی، مهدی، (۱۳۹۱)، «هم‌گرایی سه گونه بنیادین هندسی و پیدایش هندسه مسجد ایرانی»، **نشریه هنرهای زیبا**، شماره ۴، زمستان.
۱۱. ریاحی مقدم، ساشا (۱۳۸۶)، **تحول معماری اسلامی در مسجد جامع اردستان**، روزنامه ایران، شماره ۳۸۳۸.
۱۲. زراعت پیشه، حمیدرضا؛ نگین تاجی، فرشاده؛ و علیرضا افشون، (۱۳۹۳)، «بررسی مولفه‌های کالبدی مساجد بارویکرد توجه به مقوله حکمت اسلامی (نمونه موردی: مسجد امام و مسجد الجواد)»، **اولین کنفرانس ملی توسعه عمرانی کلانشهرها با رویکرد سرمایه گذاری**، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز.
۱۳. زرگر، اکبر؛ ندیمی، حمیده؛ و مختارشاهی، رافونه (۱۳۸۶)، **راهنمای معماری مسجد**، چاپ اول، دید، تهران.
۱۴. فتاحی، شمس‌الله؛ و عمرانی پور، علی (۱۳۹۳)، «تحلیل نقش محور قبله در سازماندهی فضایی مساجد معاصر شهر ایلام»، **پژوهش‌های معماری اسلامی**، شماره دوم، بهار، سال اول.
۱۵. کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۶)، **کاشیکاری در معماری ایران دوره اسلامی، در تزیینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی**، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
۱۶. کهنمویی، ناهید، پاشایی کمالی، فرشته، (۱۳۸۰)، «اسلام و معماری مسجد»، **مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مسجد- افق آینده**، جلد اول، تهران.
۱۷. گالدیری، اوژینو (۱۳۷۰)، **مسجد جامع اصفهان**، ترجمه عبدالله جبل عاملی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
۱۸. گرابار، اولگ (۱۳۸۸)، **مسجد بزرگ اصفهان**، ترجمه محمدعلی موسوی فریدنی، نشر مانی، اصفهان.
۱۹. **گنج‌نامه** (۱۳۹۴)، دفتر دوم، مساجد اصفهان، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری دانشگاه بهشتی، تهران.
۲۰. ماهرالنقش، محمود (۱۳۷۶)، **معماری مسجد حکیم**، سروش، تهران.
۲۱. مهندسین مشاور نقش، (۱۳۸۱)، **نقد آثاری از معماری معاصر ایران**، وزارت مسکن و شهرسازی- مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، تهران.
۲۲. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۹۳)، «ارزیابی و نقد طرح و ساختمان جدید مسجد ولیعصر(عج) در مجاورت تئاتر شهر(تهران)»، **پژوهش‌های معماری اسلامی**، شماره دوم، بهار، سال اول.
۲۳. هنرفر، لطف‌الله (۱۳۴۴)، **کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان: آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان**.
۲۴. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۵)، **معماری اسلامی**، ترجمه باقر آیت‌آ... زاده شیرازی، تهران:روزنه.

25. Arnheim, Rudolf. (1988), **THE POWER OF THE CENTER**, A study of composition in the visual arts, University of California press, London, England.

URL1: <http://files.wikipg.com/photosite/org/122112.jpg>
 URL2: <http://iranviewer.com/مسجد-جامع-اصفهان/>
 URL3: <http://media.shabestan.ir/Original/1393/10/03/IMG15020698.jpg>
 URL4: http://images.persianblog.ir/879466_5UuKguKE.jpg
 URL5: <http://traveldrink.ru/isfahan-iran-2016>
 URL6: <http://anobanini.net/fa/140-مسجد-شیخ-لطف-الله-اصفهان.html>